

ՀԱՂԱՌԴՈՒԲԱՆԵՐ

Տ. ՍՄԲԱՏ ԱԲԵՂԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ԶԱՂԱ

Սառնաղբյուրի Զաղան Շիրակում պահպանված ուխտարեղիներից է, որը կապվում է մեր հավաքի հայր Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ:

Հասարակական համոզված լինելով այդ ուխտարեղիների մասին պարմական վկայությունների հավաստիությանն ու ճշմարտացիությանը՝ ցանկանում ենք անդրադառնալ ժողովրդական ավանդություններին: Մեր հավաքած էս գրառած, ինչպես նաև գրականության մեջ գոյություն ունեցող փյալներում բազմաթիվ ժողովրդական պարմաներ կան՝ Լուսավորչի կյանքի վերջին փառքները Շիրակում անցկացնելու և հարկապես Սառնաղբյուրի քարանձավային սրբավայրում ճգնելու մասին: Սառնաղբյուրը ավերվել է ամայացել էր ԺԷ դ. սկզբին, սակայն հոգեվանքի համալիրը (Կարմիր վանք) և Ս. Հակոբ եկեղեցին դեռևս գործել են ինչ-որ ժամանակ: ԺԹ դ. 30-ականներին այստեղ վերաբնակվեցին Մուշից գաղթածները, որոնք, հարկավ, ծանոթ էին Կրեդի սրբարաններին և չգիտեին դրանց նախնական ձևերը: Նորաբնակներին ծանոթ էր միայն ժողովրդական բանավոր պարմունը՝ «Զաղա» կոչվող քարանձավում Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ճգնելու մասին:

Է. Աղայանի բացարձակ բառարանում գաղա /զվռ./- բառը բացատրվում է, որպես քարայր, քարանձավ¹:

Պարմությունը վկայում է, որ Գրիգոր Լուսավորչը, կյանքի վերջին փառքներին առանձնանալով, հեռացել է կաթողիկոսական գահից ու բարձրացել լեռները՝ աշխարհիկ անցողարձից հեռու՝ աղոթական վիճակ ունենալու. «...որպեսզի հանդարտ մտքով ինքն իր մեջ ամփոփվի և Աստուծո հետ խոսի՝ (ուրիշ) գրադմունքներից ազատ...»²:

Տեղացիների ավանդազրույցը պարմում է, որ երանելի սուրբը կյանքի վերջում հեռանալով մայրաքաղաք Վաղարշապատից՝ այս վայրերն է եկել, գրել մի հարմար այր, որտեղ անմահական և բուժիչ սառնորակ ջուր է բխում, ճգնել այնտեղ: Դեպի Արագած լեռը, որտեղ սրբի կանթեղն է,³ գեղեցիկ փեսարան է բացվել:

Արագածի փեշերին Լուսավորչի ճգնելու մասին ավանդապարտմը կարող ենք լիարժեք փաստ համարել: Դրա օգտին է խոսում նաև հերեյալ վկայությունը. «Ինքն ընդ ժամանակս ժամանակս յանապար լերինս ելանէր» /Ազգ./ «հոգեկան հանդարտութիւն մը վայելելու համար, գրում է Օրմանյանը,- «...երբեք երբեք իջանել լինէր՝ շրջել

1 Է. Աղայան, Բացարձակ բառարան, հ. 1, Եր., 1976, էջ 243:

2 Մովսես Խորենացի, Հայոց պարմություն, Եր., 1981, էջ 238:

3 Սառնաղբյուրում մեր հավաքած բանավոր գրույցներից:

գորացուցանել գաշակերտերս»/ Ագթ./, սակայն այս չէր բաւեր նորահաւար ժողովրդին համար, որ իր հովուապետին անմիջական ներկայութեան կը կարօտէր... և Տրդար ինքն ալ «շար աղաչեաց գԳրիգոր վասն հանապազորդ առ նմա կալոյ» (Ագթ.), սակայն Գրիգոր կը դժուարէր թագաւորին առաջարկը կարարել, քանի որ հանդարտ և խաղաղ կեանքի պէտքը կը զգար»⁴:

Այսպէս ինքնապատշաճօրէն, որ Սեպուհ լեռից (Դարանաղեաց գավառ, Մանուկ Այրք)՝ որպէս Լուսավորիչը ճգնել է կյանքի վերջին փորձերին, չէր կարող հաճախակի իջնել: Ուստի հնարավոր ենք համարում Արագած լեռան անձավներից մեկուն նրա առանձնանալը:

Քրիստոնեւորութեան հանդէպ մինչև հայոց Մեծ Դարձը եղած հալածանքները փաստված են մեր մայրենագրութեան մեջ և հայրնի իրողություն է, որ վաղ քրիստոնեւորներն սրբապատկար էին իշխանությունների աչքից հեռու, թաքուն կամ ծաղկած կարարել սրբազան արարողությունները: Իսկ ամենահարմար վայրերը քարայրներն էին, որոնցից մեկն էլ Սառնաղբյորի հիշյալ «Ջաղան» էր: Եթե Սառնաղբյորի քարայրը, իսկապէս Նայասարանում քրիստոնեւորութեան փարածման արշալոյսին եղել է մեր Տիրոջ հավարի քարոզչութեան վայր, ապա պարզ է, որ ժողովրդական հիշողության մեջ այն պէտք է կապվեր Նայոց Մեծ Դարձի հեղինակի՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվան և կյանքի հետ:

Մեկ փաստ էս անուղղակիորէն խոսում է այս մասին. «Ջաղայից» ոչ հեռու, Ե դ. կառուցվել է Ս. Նակոր բազիլիկ եկեղեցին: Մըքնա Սուրբ Նայրապետի անվամբ եկեղեցու գոյությունն այսպէս պարահական չէր, քանզի լինելով վաղքրիստոնեական շրջանի ամենահարգի և պաշտելի սրբերից մեկը՝ նրա անունը կապվում է Տիրոջ հավարի քարոզչութեան և ժողովրդի մեջ ամրագրման հետ: Տիրոջ լույսն ավերող այս սրբերի անունն ու գործը անպայման պէտք է կապվեն նաև վաղքրիստոնեական այն համայնքների գործունեության վայրերի հետ, որոնք իրենց ժամանակին, անշուշտ, մեծ համբավ են ունեցել: Այդ մասին բանավոր պատմությունները ձեւավորվել են դեռևս վաղ միջնադարում, և Շիրակի տեր Կամսարականները հավերժացրել են սրբոց հիշատակը՝ կառուցելով նրանց անվամբ եկեղեցիներ:

«...Դարեր շարունակ Արագածի կրծքից բխելով հոսում է Լուսավորչի ականակիւր աղբյորը, նրա ակունքի մօտ խոյ ու աղավնի էին մարաղ անում, ծնրաղիւր աղոթում էին բարեպաշտ մարդիկ, գիշեր-ցերեկ դողանջում էին Նոգեվանքի զանգերը՝ աշխարհային բազում վշտեր առաքելով երկինք»⁵:

Սառնաղբյորի Նոգեվանքի համալիրը դարեր ի վեր Լուսավորչի անվան հետ կապված տոնների ժամանակ զանգվածային ուխտագնացութեան կենտրոն էր: Դրանց արմատները վաղ միջնադարյան ծագում ունեն, և այս ավանդույթը շարունակվում է մինչև մեր օրերը:

4 Մաղարիտ արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատմ., Ա հ., Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 109:

5 Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Նայոց պատմություն:

6 Զ. Դարյան, Երկեր, հ. 1-ին, Եր., 1976, էջ 465:

Տարբեր տեղերից էին գալիս ուխտավորները՝ ոմանք երազի հետքով, ոմանք՝ ընկերոջ, հարեւանի տեղեկությամբ, մի մասն էլ՝ իրենց գեղագիտական հաճույքի համար եւ այսպէս՝ անընդհատ ու միշտ: Այո՛, անքննելի է հավարի ուժը: Այդ հավարի ու երկյուղածության արդյունքում Զաղան պահում ու պահպանում է ԺԹ դարի կեսերին Արեւմտյան Նայասարանի Մշո գավառից գաղթած Անտոնյանների գերդաստանը: Նրանք քարանձավի դեմ դիմաց կառուցել են իրենց տունը՝ կամօքն Աստծո: Ընտանիքի անդամները մեծից փոքր՝ տանտեր, տանտիրուհի, երեխաներ, հետո՝ հարսներ, թոռներ, ծոռներ... ուխտավորներին սիրով ուղեկցում են Զաղա՝ նախ եւ առաջ ներկայացնելով Զաղայի մասին ժողովրդի հիշողության մեջ պահպանված նշխար-պատմությունները: Սրբավայրի տարածքը եւ քարանձավի ներքը մշտապէս մաքրվում է, կարգի բերվում, մոմակալների ավազն են թարմացնում, լվանում են շուշիաները՝ վերաբերվելով այս ամենին սրբազանությամբ եւ ամենայն պարզախնդրությամբ: Նիշում են նաեւ, որ կարսեցի Երանակ տատը՝ մամին (1905-1986 թթ.), նույնիսկ մոմ էր պարբերաբար՝ «թափում», որ ուխտավորները աղոթք ասելիս նաեւ կարողանան մոմ վառել: «Մամին ասում էր, որ ինչ ինքը հարս է եկել եւ դրանից առաջ էլ, Զաղին իրենք են նայել, ուխտավորների համար դուռը բացել»:

Նկարայտու վկայելով նրանց կամ նրանց անունից, կօգտագործենք «Սրբի տուն» բառակապակցությունը: «Զաղի մահիւ», «վերել»՝ նաեւ այդպէս են կոչում գյուղացիները սրբավայրի տարածքը:

Ժողովուրդն այսօր Սառնաղբյուր ուխտի գնալիս կամ մարտդ անելիս ասում է. «Էրթանք Գրիգոր Լուսավորիչ, ուխտ եմ երել» կամ «Տղիս համար Գրիգոր Լուսավորչին մարտդ եմ խոստացել» եւ այլն: Այս ուխտատեղի այցելում էին նաեւ անվանակոչությունների առիթով, երբ երեխայի անունը Գրիգոր էր, եւ նա ծնվել էր Լուսավորչի անվան հետ կապված տոներից մեկի օրը: «Էրեխիս մինչեւ ծնվելն եմ երագով տեսել. սպիտակ շորերով, սպիտակ մագերով, բոյով... ավազանի մոտ կանգնած՝ Լուսավորչի գլխիս ջուր կլցներ. փղա կծնվի ասեց,- անունը Գրիգոր կդնես: Երկու օր հետո ծնվեց երկրորդ որդիս՝ Գրիգորը, իսկ առաջնեկին՝ Աղոթանիկ անունն էինք տվել»: Գրառվել է՝ ըստ 34-ամյա Ա. Տիգրանի վկայության (սրբի տան թոռ):

Գրիգոր անունով որդի ունեցող հավատացյալներից շատերը յոթ տարի անընդմեջ մարտդ էին խոստանում Սառնաղբյուրի Ս. Գրիգոր Լուսավորչին, եւ հետաքրքիրն այն է, որ ուխտագնացների մեջ կային ոչ միայն շիրակցիներ, այլեւ հարեւան պարմագավառների ներկայացուցիչներ: Գյումրեցի հայրնի մարավորական Ալ. Մխիթարյանի հուշերում բազմաթիվ վկայություններ կան քաղաքի եւ հարեւան գյուղերի բնակչության զանգվածային ուխտագնացությունների վայրերի մասին, որոնցից առավել ժողովրդականություն էին վայելում Մեծ Պարնիի մոտ գտնվող Ս. Նովիանեսը (Ղալթախցվա սուրբը՝ այժմ՝ Նարթաշեն) եւ Սառնաղբյուրի «Զաղան»: Նեղինակը նշում է, որ «Զաղան» ժողովուրդն այցելում էր մեծ ակնածանքով եւ հավատում էր, որ Գրիգոր Լուսավորչի քարանձավում բխող ջուրը հրաշագործ եւ բուժիչ նշանակություն ունի: Այստեղ բուժելու էին բերում տարբեր հիվանդություններով տառապող մարդկանց, իսկ այս

ուխարարելին գյումրեցիների համար առավել հայտնի էր որպես մուրագով Կրկնաձայնի մասնակցությունը⁷։ Շիրակի ժողովրդական պարկերացումների մեջ Գրիգոր Լուսավորիչն աներկբա նույնացվում է հենց Սառնաղբյուրի հոգեվանքի համալիրի և «Զաղայի» հետ։ այլ ուխարարելի Շիրակի բնակչության համար, որը կապված է Լուսավորչի անվան հետ, չի հիշարարվում։

Մեր ծառայության ընթացքում գրառումներ ենք արել նաև որդեմությանն առնչվող թեմաներով։ Այդ մասին վկայությունները լսել ենք հենց այն անձանցից, ովքեր ունեցել են նմանապիպ խնդիրներ։ Բազմաթիվ են օրինակները, երկար փարիներ երեխա չեն ունենում, բայց երագով փեսանում են սուրբը, ուխտի են գնում և Աստուծո կամոք, երանց փրկում է ծնող դառնալու բերկրանքը։

«Առաջնեկս Կրկն էր, առողջ, կենսախիղճ երեխա, անսպասելի ծանր հիվանդությունը փարավ նրան։ Վշտից հուսալքվել էի։ Ինձ կարող էր օգնել միայն նորից մայրանալը։ Սակայն չէի հղիանում, փարիքս էլ՝ կնոջ համար վրանգավոր այն շրջանն էր, որ այլևս՝ վերջ... Այդ միջոցից ինձ ավելի էի կորցնում...»։ Մի պահ ընդհատեց Ա. Մ. –ի պարմությունը և միտքի փոխափոխվելը Սառնաղբյուր, Զաղա։

Պարմում է Աննա անունով մանկամարդ կինը (սրբի փան հարս)։

«1996 թիվն է. Էդ օրը Զաղի բալնիքը ես փարա. ամուսիններ էին՝ ամուսինը կնոջից փարիքով։ Դուրը բացի, հենց ներս մտան, կինը խառնվեց իրար՝ վայ, մենք ըսպես փող ման գուրայինք, վայ, ես էս փողն եմ փեսել, կրնայեր նկարներին, աստիճաններին, հետո ասաց, երագիս մեջ էլ՝ աստիճաններով կիջնեի ջրի մոտ։ Այդ պահին ամուսինը դիմեց ինձ՝ կնոջս ջուր կրա՛ն։ Ջուրը փվեցի՝ խմեց, վերջում նորից ամուսինը թե՛ մե հար էլ եթե խնդրեմ ձեռքդ գլխին կդնե՛ս։ Ձեռքս գլխին դրեցի, շփոթված էի, խնդալով վազեցի փուն։ Դուռն իրենք էին փակել, բանալին լուսամուտի գոգին էին թողել... Առաջնեկովս էի հղի, օրերը մոտ էին...»։

Այսպիսով, միապատկերով երկու առկախ պարմության թելերը, արդյունքում պարզեցինք, որ երկու բանասացներն էլ, իրենց կամքից անկախ, նույնանուն պարմության կերպարներն են։

Ընդհարված փողից շարունակելով Ա. Մ.–ի խոսքը՝ հավելենք, որ փագնապը սրբում, որ էլ երեխա չի ունենա, բայց ես հույսը Բարձրյալին՝ երագին Զաղան է փեսնում, այնպես, ինչպես նկարագրել ենք վերևում։ Սպիտակ զգեստով մարդն ասում է (շար բարձր էր, դեմքը չփեսա՝ ըստ պարմողի),- դու ինձ մոտ արի՛, ամեն ինչ լավ կլինի։ Նայաստանում էլ եկեղեցի ու սրբավայր չմնաց... Խոր վիրապում էլ եղանք... բայց երագիս փեսածը հենց էս սուրբն էր»։

Երկու կին, երկու պարմություն՝ մեկը նոր էր ճաշակելու մայրության հրճանքը, մյուսը՝ երեխայի ծնունդով ամոքելու էր կորցրածի ցավը։ Եւ երկուսի գորավիզն էլ Գ. Լուսավորիչն է։

Մի քանի օրից ծնվում է Նարությունի և Աննայի առաջնեկը. աղջկան անվանում են Երանուհի։

7 Ալ. Մխիթարյանի հուշերը, ՏՊ ԳԱԱ պարմության ինստիտուտի արխիվ, գ. 62, թղթ.35:

Ուխարն անելուց հետո որոշ ժամանակ անց, Ա. Մ.-ն հղիանում է: Դարձյալ աղջիկ է ծնվում: Ամուսիններն իրենց դստերը կնքում են Տիրամոր անունով (Լուսավորչի փվածն է): Եւ ինչպես խոսքացել էին, ուխարի են գնում, մարաղ են անում:

Շիրակցի փարիկներից մեկը պարմում է, որ երագում փեսել է Սառնաղբյուրի Զադան, որտեղ ինքը մոմ էր վառում, եւ Լուսավորիչը հայրնվելով իրեն՝ ասել է. «Դուքս արի ու նայիր Արագածին, իմ լույսն այնտեղ է, դու ամեն բարի լույսին պետք է աղոթք անես երեսդ դեպի իմ լույսը»⁸:

«Այս գյուղի մեջ նշանավոր է ջուր բխող մեծ քարայրը, որ խիստ առաք ջուր է փալիս եւ ի հեռուն եւս իբրեւ ուխտարեղի է ծառայել: Քարայրի ներքին պարերու վրա կան հասարակ կտոր արձանագրություններ»⁹: Այս հակիրճ անդրադարձը Թորոս Թորամանյանին է:

«...Ներաբրբրական է նաեւ Գրիգոր Լուսավորչի ուխտարեղին, - գրում է Ն. Եղիազարյանը, - Դա բնական մի մեծ քարայր է, որի միջից բխում է հորդառար, սառնորակ աղբյուր, հեղազայում ջրի հոսքը արագացնելու նպատակով, այն փորել - ընդարձակել են, իսկ ժայռերի վրա քանդակել են խաչքանդակներ եւ դարձրել ուխտարեղի: Նավահանական է, որ հեթանոսական շրջանում այն եղել է ջրի պաշտամունքի վայր, ապա որպես սրբարեղի իր գոյությունը շարունակել նաեւ քրիստոնեական շրջանում»¹⁰:

Նշված հիշարակությունների առավել ամփոփ անդրադարձը Ղևոնդ Ալիշանին է. «...ի վերոյ գեղջն ի լեռնաբլրի կայ քարայր մեծ կարմիր վիմօք, յորոց խախտջանօք իջանէ աղբիւր ակնակիւր ի գիւղն եւ ի ձորակն, գոր հանդերձ այրիւն անուանեն Ս. Լուսավորիչ, իբրու թէ նշմարին ի քարինսն անձեռագործ ձեւք խաչից, եւ ի մէջ այրին կանգնեալ է վէմ սիւնաձեւ բոլորշի վեց թզաչափ, յորոյ վերայ վառեն մոմեղէնս եւ խունկ ածեն, համարելով անդ ճգնեալ զԼուսաւորիչն, եւ խաչ կանգնեալ է ի գլուխ սիւնակին եւ ի ներքոյ գրեալ՝ Սուրբ Գրիգոր»¹¹:

Որքան ժլար է պարմագրությունը Սառնաղբյուրի Զադայի մասին, նույնքան շուայ են այս սուրբ վայրը գովերգող ժողովրդական բանավոր պարամունքը:

ԻԱ դարի սկզբին եւս հայոց լեռնային աշխարհի այս կուսական վայրը չի կորցրել իր նախնականությունը. գուրա ու անառիկ, ինչպես մեր հավաքը եւ ի սկզբանե ու շարունակությամբ՝ Զադան՝ Զադեն, այդպես է ժողովուրդն ասում, Գրիգոր Լուսավորիչ ուխտարեղին, որ գոյություն է ունեցել անհիշելի ժամանակներից՝ խորհրդանշելով ժայռերի կրծքից բխող ջուրը՝ ամենագոր, բժշկող:

Նարեկապետ Զրիստոսի Այվազերպոյանի փոնին (Վարդավառին) առավել շարաւում են ուխտագնացների խմբերը Նայասարանի փարբեր վայրերից: Այդ օրը Սառնաղբյուրն այնկոծվում է մարդկային բազմությունից: Նայրենական պարերագմում գոհված անհայր գինվորի հուշարձանի մոտից (այստեղ են գյուղի առաջին բնակելի փները) սկսվում է վերելքը: Մանուկ, ծեր ու պարմանի բարձրանում են Զադա:

8 . Մեր գրանցած նյութերը:

9 Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պարմության, հ. 2-րդ, Եր., 1948, էջ 140.:

10 Ն. Եղիազարյան, Շիրակի լեռնախովրի պարմական հուշարձանները, Եր., 1975, էջ 64-65:

11 Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Տեղագրութիւն պարկերացոյց, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1831-1881, էջ 166:

«Էն թվերին (անցյալ դարի կեսերին), Վարդուհի Էշերով ծիրան, չախալա կբերին, բանկեքով կծախենին: Ուխտավոր շար կար, լիքը ջահելություն, դիպ գոռոնով կուրխընային, բայց անպայման կռիվ էլ պըրի էղներ...»:

Խոսքը վերաբերում է այն տաքարյուն երիտասարդներին, ովքեր վեճի են բռնվում ջրելու պարճառով: Բայց քանի որ տոնական տրամադրությունը վարակիչ էր, առավել եւս անօգուտ էր կանխել «ջրողների» հրճվանքն ու «սփռվել ջրվողներին» դժգոհությունը: Նույն հավատում էին, որ Վարդավառին ջրվեստ՝ տարին լի ու բախտաբեր կլինի: Ժողովրդական հավատալիքներն այսօր էլ կան:

Վերելից՝ Զաղի գլխից՝ ակնահաճո տեսարան է. մարդկային, ծիածնագույն բազմությունն ավելոծվում է անընդմեջ դեպի վեր՝ Գրիգոր Լուսավորչի ուխտարեղի՝ գորանալու նրանով եւ գորացնելու, որպեսզի մշտամնա լինի հավաքն առ Սուրբը եւ հավաքն առ Աստված: Սովորույթը պահպանվել է. գանգվածային ուխտագնացությունն ուղեկցվում է միմյանց վրա ջուր լցնելով, երգ ու պարով, երբ վերջապես ուխտավորները Զաղա են հասնում, անպայման սպասում են իրենց հերթին, որ մոմ վառեն, աղոթեն, բարեհաճություն հայցեն: Քարանձավի ներսում հավաքավորներն են, եւ՝ օդն է հագեցած խունկ ու մոմով: Ոչ մեկն իր ուխտը կատարյալ չի համարում, մինչեւ չի խմում աղբյուրի ջրից ու չի լվացվում: Երբ լվացվում կամ լողանում են Զաղի ջրով, ապա ձեռքի ափերից, մարմնից՝ փրփուր-սպիտակ գոլորշի է բարձրանում: «Մամին կըսեր, էդ բուղը, գոլորշին օր գելնի՝ համ Լուսավորչի գորությունն է մեջը, համ էլ՝ դեղ ու դարման է...», հիշում են Սրբի տան թոռները:

Բոլորի համար՝ թե՛ տեղացիների, թե՛ հյուրերի, օրվա խորհուրդն ու նպատակը մեկն է՝ Զաղան: Ներք, սովորաբար, հարցնում են միմյանց՝ Զաղա գնացի՞ք, Զաղեն Էղա՞ր, մարաղ էրի՞ք. շա՛ր էին մարաղ անողները:

«Մեռածի հարթությունը ազատ թողնելու համար, Սառնաղբյուր գյուղը բարձրացել է Արագածի փեշնիվեր: Բարձունքից կառչած թեւով վերջանում է գյուղը, եւ քիչ վերել տարածված հարթության վրա խումբ-խումբ հավաքված մարդիկ, գառներ, ոչխարներ են զարկում գեղերին ու նրանց մայրուհիները խառնում գոռոնների ծղրտոցներին, դիպնեղի դմբոցներին: Եւ այդ հուժկու աղմուկը բարձրանալով դաշտավայրերից, թեւածում է բլուրն ի վեր եւ գնում հասնում մինչեւ Մանթաշի ձորը, երեւի մինչեւ Արագածի սպիտակ գագաթները...»¹²:

Սառնաղբյուրի ուխտարեղին այնքան ամուր է հաստատված Շիրակի հավատացյալ ժողովրդի կյանքում, որ նույնիսկ խորհրդային անաստված տարիներին համայնավար իշխանությունները չկարողացան փակել քարանձավի մուտքը եւ արգելել ուխտագնացությունը դեպի այս սրբատեղին: Տեղի հնաբնակները պարմում են, որ Լուսավորչի տոներից առաջ, ՆԿՎԴ-ն (ներքին գործոց գերապետություն) նույնիսկ հատուկ վերակարգեր էր ուղարկում Սառնաղբյուր՝ ուխտագնացներին ճանապարհին կանգնեցնելու եւ հետ դարձնելու համար, սակայն ժողովուրդը լեռնային արահներով եւ շրջանցիկ ճանապարհներով, միեւնույն է, հասնում էր այնտեղ: Անցյալ դարի 80-90

12 Պ. Ղուկասյան, Բարով եւ եկել, վիպակ, Եր., 1975, էջ 110:

ական թթ. դրությունը քիչ մեղմվեց, եւ այլեւս Կոնստանդնուպոլսի խոչընդոտը չէին հարուցում ուխտավորների առջեւ: Ներաբրքիւ է, որ Կոնստանդնուպոլսի համայնավար դեկավարներից շարքերը եւս մասնակցում էին մարտի արարողությանը, որը քողարկվում էր կերուխումի կամ պարզապէս խնջույքի անվան տակ:

«Ես Զադէն հիշում եմ 1945-46 թվականներից: Քարայրից ջուրը առնում էր հոսում էր Եւքսին ժամանակ, մինչեւ աղբյուր կառուցեցին՝ բեր էր ասում: 10 տարեկան էլ չկայի,- պարմում է Վիլիւմ Սերոբյանը: Զադի դեմը դեռ բաց էր: Վերելից՝ ժայռից մի հարմեծ քար կար կախված: 5-6 հոգի փղամարդ էկան, ուխտավոր էին, ուզում էին քարը գցել (պէտք է կռնալով անցնէիր, որ հասնէիր դեպի ջուրը): Տղամարդկանցից մեկը՝ Բագոն (Բագրատ էր անունը), ասաց՝ ես էլ քարը պըտի բցեմ: Ընկերներն էլ թե՛ Բագո՛, գործ չունիս, Բագո՛, գործ չունիս: Ինքը վրա բերեց՝ Ի՛նչ պըտի էղնի, օր...»

Նա չի լսում, զցում է. քարն ընկնում է ուրքերին ու ճխում: Փորձումով տանում են, որ հասցնեն հիվանդանոց... Կարմիր վանք (Նոգեվանք) չհասած՝ Բագոն մահանում է: Մինչեւ հըմի ձեռք ականջներին մեջ է. Գրիգոր Լուսավորիչ ջան, ես ի՛նչ փորձանք էկավ, ես էս ի՛նչ էրի... մեղավոր եմ, ընչի՛ քո քարիդ ձեռք տվի...», - պարմում են ականատեսները:

Երկու հերաբրքի դեպքի եւս կանոնադաշտանք, որ պարմեցին մեզ Գրիգոր Լուսավորիչը պահպանող ընտանիքի անդամները, ովքեր մեր ամենատրեղեկացված բանասացները եղան:

«Միջին տարիքի մի կին էկավ, դուռը բացել տվեց. անհանգիստ էր, ձեռքին փոքրիկ սրբապարկեր էր՝ ճանաչեցի՝ Զադին էր: Էս կինը լացակոմած պարմեց, որ մութ երկու շաբաթ առաջ Գրիգոր Լուսավորիչ էր եկել: Ուզեցի մի հիշատակ տանել. թաքուն փոքրիկ սրբապարկերը վերցրի: Տանը շարվարացա, չգիտէի ի՛նչ է կարարվում: Նկատ կինը երազ է տեսնում՝ երազին ճերմակզգեստ, ճերմակմորտ աչքը նրան ասում է,- նկարը հե՛ր տար, Կինը դիմ: Կինը մեղադրանքով բերել էր նկարը. տեղը դրեց, խաչ հանելով, ներողություն խնդրելով՝ գնաց»:

«Երեք օր առաջ էինք սուրբ եկել. դուրս գալուց, հեղա սրբի նկար տարա: Էդ օրը մեր տունը հրդեհ ընկավ: Վախեցա, ենթադրեցի՝ երեւի սրբի նկարն առանց հարցնելու որ վերցրել եմ՝ էդ պարճառով է: Սուրբը ինձ գողջացրեց: Մխավել էի»:

«Նեց ինքը՝ նկարը տանող փղան էլ պարմեց այդ մասին:

«Հիշում եմ, էդ թվերին (հերապարերազմյան տարիներ) լու, ոջիլ, քոս էր տարածված,- պարմում է 75-ամյա Գրեյա Խերոյանը: Նարեան գյուղերից, Թալինի շրջանից գալիս, լողանում էին, որպիսի էդ հիվանդությունները վերանան. ամառ լինէր, թե ձմեռ...

Զադի գլխից մարդ էլ է ընկել ու բան չի էղել. հորքուրս ապրում էր Զադի վերելի խարաբեքի մութ, տուն գնալուց է տեսել,- գյուղացիներից մեկը մթնով, գաղի գլխով տուն գուրա, ճամփեն կըշփոթէ ու կընկնի: Նորքուրս կհասնի բարդու ծառին, ձեռք կցցն ճյուղին՝ տրեւն պոկելու ... պոկելն ու էդ մարդու ընկնելը մեկ էղավ,- պարմում էր նա:- Բան չեղավ, բալա ջան, Գրիգոր Լուսավորիչը պահեց»:

Զադայի առեղծվածն էր, սեփական աչքերով տեսնելու ցանկությունը, օգնություն ստանալու հո՛ւյսը, հավա՛րը, թե՛ անխմանալի մի այլ բան. բազում- բազում են այնպեղ

ուխարի եկողները: Քարայրի բնական գեղեցկությունն առիթնում էր ուխտավորներին, նրանք բուռ-բուռ խմում էին ջուրը, լվացվում, լողանում: Եւ ինչպես պարսմում են Սրբի հարևանությամբ ապրող մարդիկ, բազմաթիվ զգուշացումները, որ ավագանի մեջ չլվացվեն, անօգուտ էին (այդպիսի խմելու ջուր է բաշխվում գյուղացիներին):

Անշուշտ, հարցի լուծումը գտնվում է: 1953-54 թթ. քարանձավի մուտքը փակվում է. շարվում է Սառնաղբյուրի քարհանքի վարդագույն փուֆով: Որոշ ժամանակ անց քարանձավը միջնապարով բաժանվում է երկու խորշերի: Չախ խորշում ժայռի կրծքից ջուր է հոսում. ըստ ավանդագրույցի այսպիսի է գտնվում նաև Գրիգոր Լուսավորչի մասունքապահ գերեզմանը: Աջ կողմում մոմակալներ են, սրբապարկերներ՝ կախված պարերին, դրված քարերով պարարասրված մեծ պարվանդանին, որը ծածկված է շուշփաներով: Եկողները նվերներ շատ են բերում. սրբապարկերներ, շուշփաներ, որոնց վրա ասեղնագործում են իրենց մաղթանքները, եկեղեցու մանրակերպեր, մոմակալներ: Ներսի քարայրից ուխտավորների համար խողովակով ջուր է բերվել: Ծորակը ավագանի մեջ է. ներքև իջնելու համար քարե աստիճաններ են շարել: Ցավ ի սիրտ ժողովրդի, այլևս մոտ ու շոշափելի չէ գերեզմանը, այդ պարճառով նրանք քարայրի ներսը դիպում են ճաղաշար պարուհանից: Նավարում են, որ Լուսավորչի օգնությունն ու գործությունը փարածության վրա էլ կհասնի իրենց:

68-ամյա Լիդա Ամիրյանը Գյումրիից է, նախնիները գաղթել են Մշո գավառի Տապավան գյուղից, հայրը՝ Սուրեն Գրիգորյանը, ծնվել է Ի դարի սկզբին Սառնաղբյուրում: Պարսմում է հերկայալը. «Աշտրովս հողի էի: Երագիս մեջ գնացել էի սուրբ. մոմ վառեցի, նկարները համբուրեցի: Պարի երկարությամբ շուշփեք են կախած՝ մեկի վրա հլուր կար. ըսի, վա՛յ, էս ինչ սիրուն է, վերցնեմ ընձի: Վերցրի, զարկեցի դռնիս: Մեկ էլ անձավի խորքից սպիտակ մորուքով, սպիտակ շապիկով սուրբը դուրս էկավ, ըսավ՝ Էդ հլուրը քեզի չի պարկանում, դիր քեզ... ուզեցի հեկա դնեմ՝ ընկավ գետին, վերցրի, համբուրեցի, դրեցի քեզը: Ուխտս էրի, դուրս էկա, շեմի վրա վայր ընկա՝ մեջքս ցավաց: Էդ պահին Լուսավորչին ձեն փվեց՝ գնա՛, մուրազդ առար, բայց էլի գութաս դուռս:

Նունվարի 31-ն էր: Մյուս օրը ծննդաբերեցի, Աշտրիս ունեցա...

Պարսմությունը չի ավարտվում. ամռանը երեխաների հեկա գյուղ, բարեկամի փուն էինք գնացել, Աշտրս կորավ, խառնվեցինք իրար, սկսեցինք ման գալ ամեն փող, լճի մոտերը: Գժվածի պես էինք: Անցավ 2 ժամ, էս էրեխեն էկավ՝ թե մամա՛, էս գնացել էի Աստված պապի փունը: Արի էրթանք, մոմ վառենք: Ըսի՝ էս էդ փողը չգիրենմ,- ինքը՝ էս կրանիմ, մամա՛, էս փողը գիրենմ: Միասին գնացինք, փարավ, հասցրեց Սրբի դուռը. Գրիգոր Լուսավորչին էր: Էդ 3,5 փարեկան էրեխեն ընչի՞ գնաց դեպի սուրբը և ոչ դեպի լիճը: Լուսավորչին էր իր մոտ փարել, պահպանել էր վերահաս վրանգից: Նանկարծ հիշեցի երագս, ինձ պարզամկած խոսքերը, որ կրկին նրա դուռն եմ գալու:

Մարդիկ դեռ շատ կպարսմեն Գրիգոր Լուսավորչի գործության մասին: Ըստ ժողովրդական հավատալիքների, ջուրը խմելով և ցողելով բժշկում է, ամբողջ է մաշկալին հիվանդությունները. քոսը, քորը: Մեր գրառած նյութերում բազմաթիվ վկայություններ կան այդ մասին:

Այս դեպքի մասին պարսմում է 45-ամյա Նվարդը. «70-ականների վերջն էր. Ամբողջ

մարմինս լաքա- լաքա էր, գլուխս վերք էր եղել, քորում էի ու լաց լինում: Անպարմելի պառապանք էր: Ուր ասես գնացինք, բայց՝ անօգուտ: Երբ բժիշկներն էլ չօգնեցին, իմացա Ջաղի մասին: Մեր բարեկամներից էր՝ ասաց, Էսքան ժամանակ պառապում ես, բա Ջաղի մասին չե՞ս լսել, Էնրեղի ջուրը բուժիչ է, անպայման գնա՛: Նույսս չէի կորցրել՝ ընդհանրեցի ուխտի գնացինք: Դուրս բացող կինը խորհուրդ տվեց լողանալ, հեկո հող ու մամուռ քսել ... և այսպես՝ երեք անգամ: Ամեն անգամ հավաքով էի գալիս, նաև «օգնություն» էի փնտրում: Չորրորդ անգամ, արդեն Լուսավորչին խոսարացածս մաքաղեց անհետ եկանք: Մաշկս լավացավ, վերացավ ոչ միայն քորը, այլև անհանգստությունը: Լուսավորչի գործությունն օգնեց ու Ջաղի ջուրը »¹³:

«40 օրական էրեխա էին բերել,- պարմում է փանրիքուհին՝ Ֆենյան,- մաշկը այրուցված էր, շարք տեղերում՝ կարմրած: Մեծ կին էր՝ փայլուն էր, բարուրը քանդում էր, որ լողացնի: Ասինք՝ մեղք է, փոքր՝ չմրսի՞, հիվանդանա... Աղջիկ ջան, Էս ջուրը բուժիչ է, բան չի եղել: Փոքրիկին մերկացրեց ու պահեց հոտող ջրի տակ: Նկատ բարություն ու գնացին: Նաջորդ անգամ, երբ եկել էր՝ հարցրինք երեխայի մասին: Մարմնի դուրս տվածն անցել էր, չէր հիվանդացել: Փառքը շարք, Գրիգոր Լուսավորիչ ջան, Էլի դու հասար, նվիրումով ու երկյուղածությամբ լի ծայնով, բարձրաձայն ասաց այս խոսքերը»¹⁴:

Յուրահապուկ է նաև այն հանգամանքը, որ Ջաղա ուխտի եկողների մեջ կային ռուսներ, մոլդովացիներ, եզդիներ:

«Երկրաշարժից հետո որոշ ժամանակով ապրում էինք հորեղբորս տանը՝ Ջաղի դիմաց,- վերհիշում է Ա. Արարապը: 1989 թվականի գարնանը եզդիների ընդհանր եկավ Ջաղին: 7 փարեկան փողայի մարմինը պարած էր քոս հիվանդության վերքերով: Շարք տեղեր էին փայլել, բայց չէր օգնել: Իմացել էին Ջաղայի մասին, եկել էին: Երեք անգամ լողանալուց հետո, փողան լրիվ ապաքինվեց: Մեծ հավաքով ու շուքով նրանք, Գրիգոր Լուսավորչին խոսարացած գառը մատուցեցին: Նարագափնեքս հավաստեցին, որ եզդու ընդհանրեքը 7 փարի անընդմեջ գարնանը ուխտի է եկել ու մաքաղ արել»:

Ասում են, նույնիսկ բժիշկն իր հիվանդի դեղատոմսում, ավելացրել է նաև «Սառնաղբյուր, Ջաղա» բառերը՝ նկարի ունենալով նրա բուժիչ ջուրը: Այս առնչությամբ անդրադառնալով հետևյալ իրողությանը: Ինչպես վկայում են Ջաղայի պահպանության հոգացողները, մաշկային հիվանդություններով (քոս, քոր) ավելի հաճախ գալիս էին Նոկսեմբերյանից (այժմ՝ Արմավիր) և նրա մերձակա գյուղերից: Այսպես հիմնականում զբաղվում էին այգեգործությամբ, կարծում ենք հողի հետ շփումը, միջատները, թունաքիմիկատների օգտագործումը ավելի էին նպաստում այդ փնտրելի հիվանդությունների առաջացմանը: Լսելով Ջաղայի անմահական ջրի և նրա բաղասան հատկության մասին, նրանք գալիս էին, լողանում էին ու մաքրվում: Պարմությունը բերնեբերան անցնելով՝ փոխանցվում էր շարքերին: Երկու հոգի էլ գալիս են փողի բժիշկ-մաշկաբանի ցուցումով: 38-ամյա Վանապուրը, ում չէին օգնել դեղերը, վկայում է. «Բժիշկն ասաց՝ քեզ կարող է օգնել միայն Անիի շրջան, գյուղ Սառնաղբյուր՝ Ջաղի ջուրը: Նավա՛րքս

13 Մեր գրանցած նյութերը:

14 Մեր գրանցած նյութերը:

էր ուժեղ, թե՛ ներշնչանքը՝ չգիտեմ, Սրբի ջրով լողանալուց հետո, մոռացա ինձ պանջող ցավի մասին»:

Անշուշտ, այս ամենը կարող ենք բնութագրել մեկ բառով՝ հավար...

Նավար ամենասուրեղձ Արարչի նկարմամբ, այս պարագային, հավար Քրիստոնեության լույսը փարածողի՝ Գրիգոր Լուսավորչի՝ գորավոր սրբի հանդեպ:

Եկեղեցու սրբերն Աստուծո կենդանի վկաներն են. հրաշագործությունները, որ եղել են ու կարարվում են նրանց միջոցով՝ երկնքի արարացումն են երկրի վրա: Այն, ինչ պահպանվել էր ժողովրդի հիշողության մեջ Սառնաղբյուրի Զաղայի մասին՝ հավելելով եւ մեր բազմաթիվ նոր գրառումները, կրկին անգամ հաստատում ենք, որ Տիրոջ սրբերի բարեխոսություններով եւ նրանց անունով սրբավայրերում, շարերն են փրկություն գտել՝ թե՛ հիվանդություններից, թե՛ վտրձություններից: Վերը նշված պատմությունները եւս գորավոր ազդակներ կլինեն, որ մարդիկ դարձյալ այցելեն Զաղա եւ իրենց հավարով սրանան Ս. Գրիգոր Լուսավորչի բարեխոսական օգնությունը:

Նուսանք, որ մեր քրիստոնյա ժողովուրդը մշտապես պահպանելու է այս ավանդույթը, եւ Սառնաղբյուրի Զաղան հարապելու ուխտապետի է լինելու: